

СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ «АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСОБИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УПРАВЛІННЯ ОХОРОНОЮ ПРАЦІ В УКРАЇНІ»

THE ESSENCE OF THE CONCEPT OF «ADMINISTRATIVE AND LEGAL MEANS OF ENSURING THE MANAGEMENT OF LABOR PROTECTION IN UKRAINE»

Дараганова Н.В.,
к.ю.н., доцент,

доцент кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права
Київський національний торговельно-економічний університет

Стаття присвячена визначенню суті поняття «адміністративно-правові засоби забезпечення управління охороною праці в Україні». Проаналізовано питання щодо правових і адміністративно-правових засобів. З'ясовано, що поняттю «адміністративно-правові засоби забезпечення управління охороною праці в Україні» притаманні всі ознаки правових/адміністративно-правових засобів, а також ряд специфічних рис.

Ключові слова: правові засоби, адміністративно-правові засоби, управління охороною праці.

Статья посвящена определению сущности понятия «административно-правовые средства обеспечения управления охраной труда в Украине». Проанализированы вопросы правовых и административно-правовых средств. Выяснено, что понятию «административно-правовые средства обеспечения управления охраной труда в Украине» присущи все признаки правовых/административно-правовых средств, а также ряд специфических признаков.

Ключевые слова: правовые средства, административно-правовые средства, управление охраной труда.

The article is devoted to the definition of the essence of the concept of “administrative and legal means of ensuring the management of labor protection in Ukraine”. The questions of legal and administrative-legal means are analyzed.

It is ascertained that today a number of basic positions have been developed in relation to the definition of “legal means”: first, they are defined by instruments of legal regulation, means of optimal solution of social tasks, which include the whole arsenal of legal phenomena; secondly, legal means characterize as legally significant acts of subjects of their application in order to achieve a specific social-meaningful result; thirdly, legal means are legal phenomena that are expressed in instruments (deeds) and deeds (technology), by which the interests of the subjects of law are satisfied and socially useful goals are achieved.

The characteristic features of legal means are formulated: they are always socially valuable, they express the whole arsenal of legal phenomena of different levels – instruments of legal regulation, which must be applied for optimal achievement of the set goals; legal means reflect information quality and law resources; by combining with each other, legal means create conditions for the exercise of law; legal remedies have legal implications; legal means are always a response to specific barriers; legal means are provided by the state. It was clarified that the concept of “administrative and legal means of ensuring the management of labor protection in Ukraine” is characterized by all signs of legal means and administrative and legal means, as well as such specific features as: the sphere of influence of these means; specific subjective composition; the attraction to the use of measures related to control activities and types of administrative coercion.

Key words: legal means, administrative and legal means, management of labor protection.

Найпомітніша особливість розвитку та реформування українського адміністративного права, як відзначав В.Б. Авер'янов понад десятиліття тому, і що не втратило актуальності і понині, полягає в тому, що воно має бути спрямоване саме на утвердження пріоритету прав і свобод людини в усіх сферах її взаємодії з державою, її органами та посадовими особами – в цьому й полягає сенс демократизації цієї найважливішої галузі публічного права. На практиці сказане означає, що адміністративно-правовий режим відносин органів виконавчої влади і людини повинен виходити зі стану останньої як такого суб'єкта, перед яким виконавча влада відповідальна за свою діяльність, і ґрунтуватися на беззаперечному визнанні пріоритету прав людини, її законних інтересів, правомірності її вимог і очікування від діяльності державних органів, їхніх посадових осіб [1, с. 36].

Видима річ, що зазначені перетворення мають призводити і до змін різних сфер правового регулювання адміністративного права, зокрема і такої його галузі, як управління охороною праці, яка характеризується сьогодні загостренням проблем, пов'язаних із безпекою діяльності людини, – через приховування та спотворення реального стану речей, через відсутність дієвої профілактичної роботи з охорони праці, через приховування роботодавцями нещасних випадків, що трапилися на виробництві, або переведення їх в іншу категорію, через відсутність належного контролю з боку державних і недержавних структур тощо [2, с. 61–68].

У зв'язку з зазначеним, необхідно визначити ті правові засоби, за допомогою яких можна забезпечити реальну

ефективність управління у сфері охорони праці і передусім визначити сутність поняття «адміністративно-правові засоби забезпечення управління охороною праці в Україні», що і є метою статті.

Значимо, що термін «засіб»/«правовий засіб» (в однині чи множині – Н. Д.) нерідко вживається в національному законодавстві, наприклад, у ст. 55 Конституції України, у ст.ст. 14, 117 та інш. Цивільного кодексу України, у ст.ст. 200, 217 та інш. Господарського кодексу України. Неодноразово термін «засіб»/«правовий засіб» зустрічається і в працях юристів – як науковців, так і практиків [для прикладу, 3, с. 17; 4, с. 23–24; 5, с. 42,102,225] (що, правда, часто без визначення цього терміну).

Та попри поширене застосування терміну «засіб»/«правовий засіб» у нормативно-правових актах і доктринальних джерелах, під час визначення сутності правових засобів загалом та адміністративно-правових засобів зокрема, і адміністративно-правових засобів забезпечення управління охороною праці також, виникають певні труднощі.

На наш погляд, це пов'язано з декількома основними обставинами.

Найперше, з тим, що саме юридичне поняття «засіб» є недостатньо вивченим у вітчизняній правовій науці – як в теорії права, так і в галузевих науках. На зазначену обставину вже звертали увагу такі науковці, як О.О. Леонідова [6], В.О. Іванцов [7], з якими, вважаємо, доречно цілкомитовгодитися.

Друга обставина, на нашу думку, безпосередньо впливає з першої – малодослідженість поняття

«засіб»/«правовий засіб» зумовлює відсутність у національній юридичній науці більш-менш усталеної позиції щодо визначення цього поняття, що, зокрема, ускладнює визначення і галузевого поняття «адміністративно-правовий засіб», і похідного від нього поняття «адміністративно-правові засоби забезпечення управління охороною праці в Україні».

Слово «засіб» має декілька визначень. Насамперед воно означає прийом, якусь спеціальну дію, що дає можливість здійснити що-небудь, досягти чогось; спосіб [8, с. 326]. І саме це значення слова «засіб» беруть за основу при визначенні терміну «засіб» деякі науковці, наприклад, С.С. Калинюк [9, с. 119].

Взагалі слово «засіб» є полісемічним і має декілька визначень. Зокрема, Академічний тлумачний словник української мови дає три визначення цього слова: 1) це прийом, якась спеціальна дія, що дає можливість здійснити що-небудь, досягти чогось; спосіб; 2) те, що служить знаряддям у якій-небудь дії, справі; 3) гроші, матеріальні цінності, достатки [10]. Аналогічне значення слова «засіб» подається й у Новому тлумачному словнику української мови [11, с. 723]. Тобто навіть на основі лінгвістичного аналізу можна зробити висновок про те, що засіб є не лише певною спеціальною дією, що дає можливість здійснити що-небудь, досягти чогось, але є і рушійною силою, каталізатором будь-якої дії.

Цікаві, на наш погляд, міркування щодо визначення терміну «засіб» висловила О.Ф. Мельничук. На думку цього науковця, поняття «засіб» юриспруденція запозичила у філософії, в якій «засіб» розуміють як сукупність предметів, ідей, явищ і способів дій, які є неодмінною умовою реалізації цілі [12, с. 23]. Тобто до того, що засобом можна визначити певну спеціальну дію, що дає можливість здійснити що-небудь, досягти чогось, а також рушійну силу будь-якої дії, додається розуміння, що засобом можна визначити і не просто будь-яку дію, але і будь-яку сукупність предметів, ідей, явищ та способів дій. А умовою визнання цих предметів, ідей, явищ та способів дій є лише те, що ці об'єкти мають обов'язково слугувати реалізації цілі, для якої і були використані.

Співзвучні міркування щодо визначення поняття «правові засоби» висловлюють інші дослідники. Наприклад, Л.В. Шевченко (з посиланням на думку В.І. Шинкарука, який вважає, що «засіб» – це сукупність предметів, ідей та явищ) дійшов висновку, що визначення поняття засобу, як «сукупності ідей» є досить актуальним, – оскільки вининення будь-якої дії, чим по суті і є засіб, спрямованої на досягнення конкретної мети, без ідей є недостатньо підкріпленим, оскільки в основі будь-якої дії лежить мотивація, яка обґрунтовується детальним планом реалізації, тобто ідеєю. Також ідею можна розуміти як мету спеціальної дії, іншими словами – результат застосування засобів. Водночас поняття «сукупність ідей» можна трактувати по-різному: як початковий стимул до застосування засобів; як спосіб реалізації засобів; як кінцевий результат, до якого має привести застосування засобів. Отже, засіб – це сукупність ідей, що спрямовані на досягнення конкретної мети [13, с. 69–70].

Водночас самі правові засоби, як слушно зазначив С.С. Алексєєв, не утворюють якихось особливих, принципово відмінних від традиційних, зафіксованих догмою права явищ правової дійсності. До правових засобів, продовжує далі згаданий автор, належить увесь арсенал, весь спектр правових феноменів різних рівнів із тією лише особливістю, що вони виокремлюються та розглядаються не з позицій одних лише потреб юридичної практики і щодо цього у вигляді об'єктивованих фрагментів правової дійсності, а з позицій їхнього функціонального призначення, тих рис, які характеризують правові засоби як інструменти правового регулювання, рішення економічних і інших соціальних завдань. А питання правових засобів

є не стільки питанням відокремлення в особливий підрозділ тих або інших фрагментів правової дійсності, скільки питанням особливого їх бачення в строго певному ракурсі – щодо їхнього функціонального призначення, щодо їхньої ролі як інструментів правового регулювання, засобів оптимального рішення соціальних завдань [14, с. 349].

Насамперед, до категорії правових засобів відносимо весь арсенал правових феноменів – інструментів правового регулювання, які мають бути застосовані для оптимального вирішення соціальних завдань.

У процесі вивчення питання щодо поняття правових засобів слід зважати і на позицію інших науковців. Зокрема О.О. Леонідова вважає, що зазначена вище думка С.С. Алексєєва відображає лише частину істини. На її погляд, ігнорування в інструментальному підході засобів-діянь і посилання лише на інституціональний бік розуміння юридичних засобів не дозволяє повністю враховувати всі ті фактори, за допомогою яких можна досягти поставлених цілей. Адже результат неможливо отримати тільки за допомогою субстанціональних явищ, які автоматично не приводять до потрібного ефекту. Потрібні ще дії та зусилля, пов'язані з використанням наданих у законодавстві інструментів. Засоби-встановлення та засоби-діяння створюють разом необхідний і самодостатній для досягнення конкретної цілі інформаційно-енергетичний комплекс ресурсів [6]. Отже, тут привертає увагу така суттєва характеристика правових засобів, як їхня діяльнісна складова. Справді, важко сперечатися з тим, що будь-які засоби самі собою не призводять автоматично до потрібного ефекту, а потребують дій та зусиль, пов'язаних із використанням наданих у законодавстві інструментів.

Та крім поставлено мети, без наявності реального практичного результату від впровадження правових засобів, взагалі втрачається сенс розробки цих засобів. Водночас, як слушно зауважує А.В. Малько, якби між метою та результатом не було перешкод, то не було б потреби в засобах. Засоби – це реакція на конкретні перешкоди [15].

Отже, правовим засобам притаманні як мета, так і конкретний результат, між якими існує найтісніший зв'язок, так і перешкоди, через які виникає необхідність вживати ці заходи. Саме категорія «правові заходи» має дати відповідь на питання – як, яким чином слід діяти для того, щоб якомога краще розв'язати суспільно значиму проблему, знайти найефективніше рішення для конкретної проблеми та реально впровадити ці заходи у життя, щоб досягнути суспільно значимого результату.

О.В. Зайчук і Н.М. Оніщенко визначають правові засоби як певні юридичні категорії та діяння суб'єктів із їх застосування для досягнення конкретного результату. До того ж, ці науковці, порівнюючи різні погляди щодо визначення поняття «правові засоби», навели досить важливе, на нашу думку, визначення правових засобів, яке подано у політології – у цій науці під засобами розуміють не лише політичні норми, цінності, декларації, а і певні дії (мітинги, пікети, вибори, референдуми), які впливають на досягнення поставлених цілей [16]. Вочевидь, і правові засоби у юриспруденції є не лише певними категоріями, інструментами правового регулювання для вирішення соціальних завдань, але є і певними діями, діяннями суб'єктів, які здійснюють ці дії для вирішення важливих соціальних питань і досягнення ефективних результатів.

Беручи до уваги зазначене вище, згадані науковці виділили і своєрідність правових засобів, яка полягає в тому, що правові засоби: мають певну соціальну цінність, оскільки забезпечують досягнення поставлених цілей; відображають інформаційні якості права; поєднуючись між собою, створюють умови для дії права; викликають певні юридичні наслідки; забезпечуються примусовою силою держави [16]. Ця своєрідність правових засобів або, на наш погляд, їхні характерні ознаки/риси дозволяє відокре-

мити правові засоби від інших, часто достатньо схожих з ними, категорій (насамперед способів).

Так, С.С. Калинюк під час дослідження питань щодо правових засобів впливу місцевих органів виконавчої влади на економіку регіону, визначив перелік загальних ознак правових засобів. До таких ознак цей науковець відніс насамперед те, що правові засоби відображають юридичні способи забезпечення інтересів суб'єктів права, досягнення поставлених цілей. Також правові засоби є інформаторами права у суспільстві, що додає їм особливої юридичної сили, спрямованої на подолання перешкод на шляху задоволення інтересів учасників правовідносин; є основними працюючими частинами (елементами) дії права, механізму правового регулювання, правових режимів (тобто функціонального боку права); спричиняють юридичні наслідки, конкретні результати, того або іншого ступеня ефективності чи дефектності правового регулювання; забезпечуються державою [9, с. 120].

Проаналізувавши наведені ознаки правових засобів (їхню своєрідність), можна дійти висновку, що вони в своїй основі збігаються.

І зважаючи на проаналізовані вище визначення правових засобів, до їхніх характерних ознак, на наш погляд, можна віднести те, що правові засоби, по-перше, завжди є соціально-цінними, вони виражають увесь арсенал правових феноменів різних рівнів – інструментів правового регулювання, які мають бути застосовані для оптимального досягнення поставлених цілей; по-друге, правові засоби відображають інформаційні якості та ресурси права; по-третє, поєднуючись між собою, правові засоби створюють умови для дії права; по-четверте, правові засоби спричиняють юридичні наслідки, результати, які також свідчать не лише про ефективність правового регулювання, але і демонструють його дефектність; по-п'яте, правові засоби завжди є реакцією на конкретні перешкоди; по-шосте, правові засоби забезпечуються державою.

Можна й надалі наводити різні тлумачення поняття «правові засоби», проте, на наш погляд, попри їхню різноманітність, сьогодні поширилися декілька основних позицій стосовно визначення цього поняття.

По-перше, «правові засоби» визначають інструментами правового регулювання, засобами оптимального вирішення соціальних завдань, до яких належить увесь арсенал правових феноменів різних. По-друге, правові засоби характеризують як юридично значимі діяння суб'єктів, їх застосування з метою досягнення конкретного соціального-значимого результату. А, по-третє, вважаємо, слід погодитися з поглядом О.Ф. Мельничук про те, що сьогодні вже запропоновано комплексне вирішення цієї проблеми шляхом об'єднання цих двох концепцій в одну, в якій визначено, що правові засоби – це правові явища, які виражаються в інструментах (установленнях) та діяннях (технології), за допомогою яких задовольняються інтереси суб'єктів права, забезпечується досягнення соціально-корисних цілей [12, с. 24].

На наш погляд, саме останню позицію треба взяти за основу під час визначення сутності адміністративно-правових засобів забезпечення управління охороною праці в Україні.

Отже, визначальним для правових засобів є поєднання в цій категорії двох стрижневих елементів – по-перше, мети застосування цих засобів та, по-друге, результату їх застосування. Варто наголосити на тому, що найчастіше при розгляді категорії «правовий засіб» ми ведемо мову не про наявний, а лише про запланований результат застосування таких засобів, бо найвірогідніше ми застосуємо правові засоби саме тоді, коли є нагальна потреба вирішити реальну соціально значиму проблему. Для вирішення цієї проблеми і потрібно розробити відповідний правовий механізм та і застосувати належні правові засоби.

Похідним від поняття «правові заходи» (у контексті адміністративного права – «адміністративно-правові засоби») є поняття «адміністративно-правові засоби забезпечення управління охороною праці в Україні».

Зазначеному поняттю притаманні всі наведені вище ознаки правових засобів. Ці засоби: 1) є соціально-цінними і виражають собою увесь арсенал інструментів правового регулювання, які мають бути застосовані для оптимального досягнення такої цілі, як ефективність управління охороною праці; 2) відображають інформаційні якості та ресурси права, що надає цим засобам особливої юридичної сили, спрямованої на подолання перешкод інтересам учасників правовідносин у сфері управління охороною праці; 3) поєднуючись між собою, створюють умови для дії права; 4) спричиняють юридичні наслідки, результати яких свідчать як про ефективність правового регулювання у сфері управління охороною праці, так і про дефектність цього регулювання; 5) завжди є реакцією на конкретні перешкоди, пов'язані зі сферою управління охороною праці; 6) забезпечуються державою – найчастіше за допомогою примусової сили держави (наприклад, анулювання ліцензії на виробництво вибухових матеріалів промислового призначення тощо).

Але поняття «адміністративно-правові засоби забезпечення управління охороною праці в Україні» має і специфічні риси.

По-перше, однією з головних, на наш погляд, є сфера впливу цих засобів – вони застосовуються лише в межах дії адміністративно-правових відносин у сфері управління охороною праці та спрямовані на такий специфічний об'єкт, яким є охорона праці.

По-друге, і суб'єктний склад у таких засобах також має свою специфіку, яка полягає в тому, що суб'єктами та ініціаторами застосування адміністративно-правових засобів забезпечення управління охороною праці в Україні є насамперед колективні суб'єкти – органи державної влади та місцевого самоврядування в особі їхніх посадовців. Також суб'єктами застосування цих засобів можуть бути й інші колективні й індивідуальні суб'єкти адміністративного права, як і колективні суб'єкти-неюридичні особи (обґрунтування щодо наявності останніх в адміністративному праві неодноразово нами було надане, наприклад, у праці [17, с. 206–210]).

Сьогодні, на наш погляд, свій так би мовити «ренесанс» у суспільстві переживають саме громадські організації. І вкрай актуальним є поширення ролі та значення саме громадських суб'єктів в адміністративному праві, та надання саме цим суб'єктам відповідних адміністративних повноважень, зокрема здійснення ними громадського управління у сфері охорони праці (наприклад, створення Громадської ради при Державній службі України з питань праці – Н. Д.).

По-третє, специфічною ознакою адміністративно-правових засобів забезпечення управління охороною праці в Україні, на нашу думку, є тяжіння до застосування певної групи заходів – а саме, заходів, пов'язаних із контрольно-наглядовою діяльністю та різновидами адміністративного примусу (заходами адміністративної відповідальності). Питома вага застосування саме цих заходів, вважаємо, є найбільшою.

Отже, термін «адміністративно-правові засоби забезпечення управління охороною праці в Україні», означає правові явища, які виражаються в інструментах (установленнях) та адміністративно-правових діяннях суб'єктів управління охороною праці, спрямованих на оптимальне забезпечення вирішення такого соціально значимого завдання, як ефективне управління охороною праці в Україні. Адміністративно-правові засоби забезпечення управління охороною праці в Україні образно можна визначити як «незримий, але відчутний ланцюжок», що пов'яже

суб'єкт і об'єкт управління, за допомогою якого і здійснюється процес управління охороною праці в Україні.

На основі аналізу поняття «адміністративно-правові засоби забезпечення управління охороною праці в Україні», вважаємо, можна дійти таких висновків: 1) сьогодні існує декілька основних позицій стосовно визначення поняття «правові засоби»: «правові засоби» визначають інструментами правового регулювання, засобами оптимального вирішення соціальних завдань, до яких належить весь арсенал правових феноменів; правові засоби характеризують як юридично значимі діяння суб'єктів їх застосування з метою досягнення конкретного соціально-значимого результату; правові засоби – це правові явища, які виражаються в інструментах (установленнях) та діяннях (технології), за допомогою яких задовольняються

інтереси суб'єктів права, забезпечується досягнення соціально-корисних цілей; 2) поняттю «адміністративно-правові засоби забезпечення управління охороною праці в Україні» притаманні всі ознаки правових засобів, а також і такі специфічні риси, як: сфера впливу цих засобів; специфічний суб'єктний склад; тяжіння до застосування заходів, пов'язаних із контрольно-наглядовою діяльністю та різновидами адміністративного примусу; 3) термін «адміністративно-правові засоби забезпечення управління охороною праці в Україні» означає правові явища, які виражаються в інструментах (установленнях) та адміністративно-правових діяннях суб'єктів управління охороною праці, спрямованих на оптимальне забезпечення вирішення такої соціально значимої задачі як ефективне управління охороною праці в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авер'янов В.Б. Демократизація адміністративного права – ключове завдання його реформування / В.Б. Авер'янов // Державне управління : проблеми адміністративно-правової теорії та практики / за заг. ред. Б.В. Авер'янова. – К. : Факт, 2003. – 384 с.
2. Дараганова Н.В. Сучасний стан адміністративно-правового регулювання охорони праці в Україні / Н.В. Дараганова // Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України. – 2015. – № 5. – С. 61–68.
3. Галицький І. В. Формування толерантності у правосвідомості та правовій культурі громадян України / І.В. Галицький // Вісник Академії адвокатури України. – К. : Видавничий центр Академії адвокатури України, 2011. – Число 2 (21). – С. 17.
4. Ул'яновська О.В. Науковий підхід у доктрині права щодо розмежування правової фікції та правового символу / О.В. Ул'яновська // Вісник Академії адвокатури України. – К. : Видавничий центр Академії адвокатури України, 2011. – Число 2 (21). – С. 23–24.
5. Проскура К.П. Податкове адміністрування в Україні в посткризовий період: ефективність та напрями модернізації : [монографія] / К.П. Проскура. – К. : ТОВ «Емкон», 2014. – 376 с.
6. Леонідова О.О. Зміст та особливості адміністративно-правових засобів протидії правопорушенням у сфері телекомунікацій / О.О. Леонідова // Актуальні проблеми державного управління. – 2008. – № 2. – С. 446–451 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdy_2008_2_60.
7. Іванцов В.О. Поняття та особливості адміністративно-правових засобів протидії правопорушенням у галузі фінансів / В.О. Іванцов // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2008. – № 42. – С. 207–213 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_2008_42_34.
8. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К., Ірпінь : ВТФ «Перун», 2002. – 1 440 с.
9. Калинюк С.С. Правові засоби впливу місцевих органів виконавчої влади на економіку регіону (на прикладі Закарпатської області) / С.С. Калинюк // Порівняльно-аналітичне право. – 2013. – № 1. – С. 119–120.
10. Словник української мови : в 11 т. / Академічний тлумачний словник. – Т. 3, 1972. – С. 307 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sum.in.ua/>.
11. Новий тлумачний словник української мови : у 3-х т. / укладачі : В.В. Яременко, О.М. Сліпушко. – К. : Аконіт, 2008. – Т. 1. – 928 с.
12. Мельничук О.Ф. // Правові засоби та способи захисту суб'єктивного права на освіту / О.Ф. Мельничук // Адвокат. – 2011. – № 4 (127). – С. 23–24.
13. Шевченко Л.В. Правові засоби забезпечення цивільного захисту населення / Л.В. Шевченко // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ України. – 2011. – № 2. – С. 69–70.
14. Алексеев С.С. Правовые средства / С.С. Алексеев // Право: азбука – теория – философия : опыт комплексного исследования. – М. : Статут, 1999. – 712 с.
15. Малько А.В. Проблемы правовых средств : [глава XIV] / А.В. Малько // Проблемы теории государства и права : [учебное пособие]. – М. : «ПРОСПЕКТ», 1999. – 504 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://kafedr.at.ua/board/derzhava_i_pravo/marchenko_m_p_problemy_teorii_gosudarstva_i_prava_uchebnoe_posobie_504_s_skachat/6-1-0-143.
16. Зайчук О. В. Теорія держави і права : академічний курс : [підручник] / О.В. Зайчук, Н.М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ebk.net.ua/Book/law/zaychuk_tdp/part3/1202.htm
17. Дараганова Н.В. Дискусійні питання класифікації суб'єктів адміністративного права / Н.В. Дараганова // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право : зб. наук. праць. – К. : ІВЦ «Політехніка», 2010. – № 4(8). – С. 206–210.